

Hilkka Laamanen

Kansakoulu poliittisten ryhmittymien valtataistelun välineenä vuosina 1866–1898

Suomalainen kansanopetus koki 1800-luvun puolivälissä radikaalin muutoksen siirryttäessä katekismuksen ulkoluvusta yhteen aikakautensa kenties moderneimpaan kansanopetusjärjestelmään.

Venäjänsä keinsarin Aleksanteri II:n hallituskauden alkuvaiheen liberaali poliittinen suuntaus salli Suomessa aiempaa vapaamman yrittäjyyden, joka puolestaan edellytti väestöltä tietoa, taitoa ja uudistumiskykyä.

Perinteisiin tapoihin juuttunut valtaväestö, maaseudun niin sanottu tavallinen kansa eli rahvas ei pääsääntöisesti ollut valmis hyväksymään muutoksia, jotka koskivat sen elämäntapaa ja taloudenpitoa.

Yksi käänteentekevimmistä uudistuksista oli Uno Cygnauksen saksalais-sveitsiläisistä esikuvista omaksuma moderni kansanopetusmalli.

Suunnitelman muokkaaminen Suomen oloihin soveltuvaksi järjestettiin avoimesti, niin että yleisö sai tuoda omat esityksensä kansanopetuksen perusteiksi. Tarjottua mahdollisuutta käytettiin vilkkaasti, mutta silti ajoittainen kuohunta asian ympärillä jatkui vielä kolmisen vuosikymmentä vuoden 1866 kansakouluasetuksen voimaantulon jälkeenkin.

Uudistuksesta käydystä julkisesta keskustelusta välittyy käsitys, jonka mukaan moniaineinen, yleissivistystä korostava kansakoulu ei ollut suomalaisille rahvaan lapsille sopiva. Pelättiin että koulu jossa opettajina toimivat nelivuotisen, tiiviin internaattimuotoisen valmennuksen saaneet opettajat, lähenteli liiaksi oppikoulua ja saattoi siten nakertaa yhteiskunnan perinteisiä raja-aitoja. Pelko koulutuksen aiheuttamasta ruu-

miällisen työn karttamisesta oli yksi tavanomaisimmista huolen aiheista niin sivistyneistön kuin rahvaankin keskuudessa. Erityisesti fennomaaneihin lukeutuva papisto huolestui mahdollisesta opettajien astumisesta reviiirilleen. Kansanopetushan oli kuulunut aina uskonpuhdistuksesta lähtien papiston tehtäviin.

Liberaalit kaupan ja teollisuuden edustajat korostivat muun muassa valtiopäiväpuheissaan entistä laajempaa ja monipuolisempaa kansanopetusta perustellen kantaansa eettisin ja taloudellisin näkökohdin.

Vuoden 1866 kansakouluasetuksen merkittävin muutos entiseen verrattuna oli kansakoulun hallinnon erottaminen kirkosta. Koululaitokselle muodostettiin kirkollisasiain toimituskunnan alaisuudessa keskusvirasto, kouluylhallitus.

Kansakoulun toiminta ei asetuksen julkaisemisen jälkeen lähtenyt käyntiin odotetulla ripeydellä, josta seikasta muun muassa sanomalehdistö tavan takaa huomautteli.

Hankalimmaksi esteeksi osoittautui alkuopetuksen jättäminen varsinaisen kansakoulun ulkopuolelle, kotien tehtäväksi. Todellisuudessa tilanne oli se, että monet vanhemmat eivät pystyneet opastamaan lapsiaan lukutaidossa, osittain omien työkiireidensä vuoksi, mutta monesti myös siksi, että heidän omakin lukutaitonsa oli vähäisen luettavan vuoksi päässyt vuosien mittaan ruostumaan. Niinpä osa kouluun tulleistä lapsista ei hallinnut edellytettyä sisälukutaitoa, saati että he olisivat ymmärtäneet lukemaansa. Kun opettajat toivat esille ongelman, niin se herätti papistossa suuttumuksen ryöpyyn, johon muun muassa J.V. Snellman yhtyi korostaen papiston pitkäaikaista, ansiokasta työtä lukutaidon edistäjänä aina uskonpuhdistuksesta lähtien.

Snellmanin jyrkkä reaktio oli viesti siitä, että hän halusi osoittaa luottavansa maaseudun tavallisen kansan kiinnostukseen ja kykyyn lastensa parhaina lukutaidon opettajina. Hän ei hyväksynyt kodin ulkopuolella annettavaa alkuopetusta

pienille lapsille. Hän vainusi siinä Cygnaeuksen sveitsiläis-saksalaisen kasvatuskäsityksen piirteitä.

Kahden auktoriteetin, Cygnaeuksen ja Snellmanin välit kirstyivät äärimmilleen, kun Litteraturblad julkaisi Snellmanin kirjoituksen, jossa tämä totesi, että Cygnaeus ei "Ehdotuksessaan" kansanopetuksen perusteista esittänyt mitään omaperäistä uutta suomalaisen kansanopetuksen kehittämiseksi. Snellmanin mukaan Cygnaeuksen suunnittelema kansakouluasetus sisälsi vain sieltä täältä haalittua lainarihkamaa, sekavaa ja ristiriitaista.

Snellmanin käyttäytymiseen vaikutti ainakin osittain se, että hänet syrjäytettiin Cygnaeuksen kansakouluehdotusta käsittelemään pohtivasta komiteasta. Snellman uskoi olevansa sen itseoikeutettu jäsen. Hän koki tappion henkilökohtaisena, vaikka kysymyksessä oli ajankohtainen poliittinen tilanne, joka juuri tuolloin suosi liberaaleja. Snellmanin kerrotaan karttaneen Cygnaeusta niin, että herrat kohtasivat toisensa vasta vuosien kuluttua, ja silloinkin ohimennen, juhlatilaisuudessa.

Kansakoulun ensimmäisen vuosikymmenen kokemukset antoivat aiheen pohtia, oliko suomalaisella maaseudun väestöllä riittävät edellytykset huolehtia lastensa kouluvalmiudesta, sisälukutaidosta ja luetun ymmärtämisestä, kun se oli niin sanotun "maallisen" lukemisen osalta aikuisväestölläkin puutteellista. Asiallista arviointia kouluvalmiuteen riittävästä lukutaidosta hankaloitti se, että papistolla ei yleensä ollut käsitystä kansakoulun pohjaksi vaadittavan lukutaidon laadusta. Papille riitti, että koulutulokas osasi ulkoa tietyt opinkappaleet, mutta kansakoulussa vaadittiin kykyä lukea ennestään tuntematonta tekstiä ja ymmärtää sen sisältö.

Kun 1870–1880-lukujen puolivälissäkään ei näyttänyt syntyvän selkeätä, kaikille yhteisen alkuopetuksen organisoimista, niin aktiivisimmat fennomaaneihin lukeutuvat kansakoulunopettajat herättivät sanomalehdistössä keskustelun siitä, pitäisikö Suomeenkin perustaa Ruotsin mallin mukaiset alem-

mat kansakoulut, ja jos niin päätettäisi, tulisiko niiden toimia kansakoulua valmistavina alkuopetuskouluina vai itsenäisenä koulumuotona kansakoulun rinnalla, tai peräti sen sijaan.

Papiston keskuudessa suunniteltiin 1880-luvulla tehokasta kirkollista kansanopetusta kansan varjelemiseksi eurooppalaisilta radikaaleilta kulttuurivirtauksilta. Ajatussuunnan edustajat katsoivat rahvaalle riittäväksi kirkollisen kansanopetuksen, kun taas toinen äärilaita kannatti monesta oppiaineesta koostuvaa ylempää kansakoulua.

Ylemmän kansakoulun vastustajien joukossa oli fennomaanipapistoa, kansakoulun opettajia ja maalaiskuntien itsehallinnossa luottamushenkilöinä toimivia talonpoikia. Ylempää kansakoulua puolustivat monet kouluhallinnon virkamiehet ja maaseudun säätyläiset sekä osa porvaristoa ja papistoa. Ylemmän kansakoulun kannattajien pääfoorumi oli Helsingfors Dagblad. Fennomaanien näkemykset saivat tilaa erityisesti Uuden Suomettaren palstoilla.

Osa luokkajakoisessa seminaarin harjoituskoulussa opiskelleista kansakoulunopettajista koki maaseudulla saavuttamistaan oppimistuloksista pettymyksen. Maaseudun kansakoulu koostui iältään heterogeenisestä oppilasaineksesta, jonka koulunkäynti oli epäsäännöllistä ja kokonaisuutena katsottuna harvinaista. Lukuvuonna 1875–1876 kävi 10–16-vuotiaista lapsista kansakoulua vain 5,2 prosenttia.

Syksyllä 1874 käynnistyi vilkas keskustelu vuoden 1866 asetuksen mukaisen kansakoulun edellytyksistä Suomessa, kun fennomaaneihin lukeutuva opettaja Kaarle Verkko esitteli Uudessa Suomettaressa niin sanottua Ruotsin-mallia ja vertaili sitä suomalaiseen kansanopetukseen.

Verkko tähdensi, että muiden Pohjoismaiden kansakoulujärjestelmille olivat tunnusomaisia alemmat kansakoulut, joihin lapset otettiin 6–7 vuoden ikäisinä ilman alkeisopetusta. Kukin oppilas kävi koulua pari päivää viikossa noin kahdeksan kuukauden ajan vuodessa aina rippikouluikäiseksi. Koulut

olivat joko kiinteitä tai kiertäviä, paikkakunnasta riippuen. Opetussuunnitelmaan kuului kristinopin alkeita, ympäristöoppia, lukemista, laskentoa, laulua ja puheharjoituksia. Opettajilta ei vaadittu varsinaista opettajankoulutusta pedagogisine opintoineen. Riitti kun osoitti koulun johtokunnalle hyvämaineisuutensa ja kristilliset elämäntapansa ja oli luku-laskuja kirjoitustaitoinen. Ruotsissa oli kyllä kansakoulun opettajaseminaareja, jopa kymmenittäin, mutta opiskeluaika tasokaimmassakin oli kansakoulupohjalta alle yhden vuoden. Kolmannes Ruotsin kansakouluista toimi vielä 30 vuotta perustamisensa jälkeen kiertävinä. Ne toimivat osana sosiaalihuoltoa. Uno Cygnaeuksen toive oli, että suomalaisesta kansakoulusta muodostuisi lopulta pohjakoulu kaikille lapsille.

Kansakoulukeskustelun varjossa Kaarle Verkko paljasti liikkeelle lähtönsä yhdeksi motiiviksi puoluepolitiikan. Hän totesi, että fennomaanit olivat jo kansakoulun suunnitteluvaiheessa varottaneet Cygnaeusta liiallisesta idealismista, mutta tämä ei kuunnellut realistien järkipuhetta seurauksella, että Suomi oli jäämässä kansanopetuksen takapajulaksi. Verkko antoi ymmärtää puhuvansa kansakoulunopettajien edusmiehenä. Osoituksena siitä, että kyseessä oli myös svekomaanien ja fennomaanien välinen kielitaistelu, Verkko huomautti Cygnaeusta ruotsinkielisen materiaalin lähettämisestä myös suomenkielisille kouluille

Kaarle Verkon esiintyminen Uudessa Suomettaressa merkitsi strategian avausta ainakin kahdessa mielessä. Ammatillisesta näkökulmasta se oli oire kansakoulunopettajien "asian tuntijavallan" pyrkimyksistä murtautua varteenotettavaksi osapuoleksi koulutuspolitiikkaa. Poliittisesta näkökulmasta hän osoitti, että opettajien keskuudessa oli kiinnostusta ja voimavaroja fennomaanien tukemiseen. Vastaisuudessa opettajat mittasivat yhä useammin julkisilla kannanotoillaan vaikutusmahdollisuuksiensa rajoja.

Fennomaanijohtaja G. Z. Yrjö-Koskinen ja aktiiviset saman puolueen kansakoulunopettajat olivat 1870-luvun puolivälis-

sä yksimielisiä siitä, että Suomeen oli saatava toimiva alempi kansakoulu. Ja sen käymiseen oppivelvollisuus. Oppiaineina olisivat luku- lasku- ja kirjoitustaito sekä uskonnon, ja mahdollisesti Suomen ja yleisen maantiedon alkeet.

Tärkeätä oli, että koulu ei aiheuttaisi vanhemmille kustannuksia, joten sen oli oltava kiertävä. Kansakoulun opettajilta edellytettäisiin ylemmän kansakoulun oppimäärä ja "vähän johdatusta opettamistaiteseen". Kun opettajilta ei vaadittaisi kallista nelivuotista seminaarikoulutusta, niin heidän palkkansakin olisivat alhaiset, ja siten kuntien kannalta siedettävät.

Yrjö-Koskisen käsitys 1870-luvun lopulla oli se, että vain muutamat harvat pääsisivät näköpiirissä olevassa tulevaisuudessa osallisiksi ylemmän kansakoulun opista. Hänen mielestään ylempi, nelivuotinen kansakoulu ei vastannut ajankohdan sivistystarvetta. Fennomaanijohtajan teesi oli, että koulutuksen piti onnistuakseen olla hyödyllinen yhteiskunnalle ja oikeudenmukainen koulutettaville. Sen tuli riippua koulutettavan säädyistä, varallisuudesta ja yhteiskunnallisesta asemasta.

Yrjö-Koskinen asetti sanansa niin, että fennomaanien kannattajat olisivat tyytyväisiä, mutta myös niin, että papistokaaan ei loukattaisi. Yrjö-Koskisen huoli oli yhteiskuntarauhan säilyttäminen, kun uutiset Ranskan vuoden 1871 levottomuudet nousivat kaikkialla Euroopassa pohdinnan aiheiksi. Yrjö-Koskinen piti maatalousväestön tyytyväisyyttä oloihinsa yhteiskuntarauhan varmistajana.

Kansakoulun rakenteesta keskusteltiin vuoden 1875 yleisessä kansakoulukokouksessa. Uno Cygnaeus pyrki saamaan tukea kotiopetukseen perustovalle alkuopetukselle, mutta keskeiset fennomaanivaikuttajat vastustivat ponnekkaasti. Kokouksessa käytettiin 61 puheenvuoroa, joista kansakoulunopettajat käyttivät 26. Cygnaeuksen ideoihin perustuva kansakoulu sai osakseen voimakasta kritiikkiä, mutta päätöstä

sen muuttamiseenkaan ei tehty. Ainakin osittain syynä oli se, että muutosprosessi olisi ollut liian mutkikas toimenpide ja sen tulos arvaamaton autonomian oloissa. Ylempi kansakoulu sai näin ollen torjuntavoiton.

Uno Cygnaeus muotoili kokouksen päätöksen niin, että vaikka papistolle jäi edelleen vastuu alkuopetuksen hoitamisesta, niin sen piti tapahtua entisin perustein. Mitään uutta organisaatiota ei tultaisi hyväksymään.

Kansakoulukeskustelussa käsiteltiin vuosien mittaan yhä useammin myös yhteiskunnallista tasa-arvoa, sen saavutettavuutta ja vastaanottokykyä. Cygnaeus totesi muun muassa, että täydellistä tasa-arvoa ihmisten kesken ei ole edes samassa yhteiskuntaluokassa, saati sitten eri yhteiskuntaluokissa.

Vuosien 1877–1878 valtiopäiviä pidettiin ylemmän kansakoulun puolustajien leirissä ratkaisevina. Uusi ilmiö oli kouluhallituksen virkamiesten aktiivinen osallistuminen muun muassa sanomalehdistössä käytyyn keskusteluun. Sillä oli merkitystä paitsi asiantuntijoiden keskinäisessä vuorovaikutuksessa, niin myös yleisön kansakoulutietoudessa.

Mitkään ratkaisevat parannukset kansanopetuksen edistämiseksi eivät olleet mahdollisia ilman taloudellisia resursseja. Vuoden 1872 valtiopäiväpäätöksellä kansakoulunopettajien palkkausta pienennettiin, ja päätös pysyi voimassa seuraavat kymmenen vuotta. Muun muassa Yrjö-Koskinen katsoi, että korottamiseen ei ollut aihetta, vaikka liberaalit olivat toista mieltä. He kiinnittivät huomionsa valtion budjetin painopistealueisiin todeten, että oppikoulut, joita Suomessa oli viitisenkymmentä, saivat varoja valtion budjetista lähes kolme kertaa niin paljon kuin 614 kansakoulua, vaikka kansakoulun pitäisi olla koulumuoto, johon kaikilla olisi oikeus.

Valtataistelussa voittajia olivat kuitenkin fennomaanit. Heidän intressissään oli suomalaisen oppikoulun etu. Siinä G. Z. Yrjö-Koskinen oli yksi aktiivisimmista vaikuttajista.

Yksi 1800-luvun kiivaimmista taisteluista käytiin papiston ja kansakoulunopettajien kesken koululaisten velvollisuudesta osallistua kinkerikuulusteluihin osoittaakseen lukutaitonsa. Osa papistosta näytti kohdistaneensa kaiken kansakoulun opettajaan tuntemansa antipatian lapsiin, kun taas osa papistosta ei kuulustellut lainkaan kansakoululaisia, koska tiesi heidät muutenkin lukutaitoisiksi.

Taistelu kansakoulun asemasta ja merkityksestä selvisi paitsi tavalliselle kansalle, myös poliittisille intressiryhmille viimeistään 1800-luvun lopulla sortovuosien uhan alla.

Arkistolähteitä

Kansallisarkisto (KA)

Uni Cygnaeuksen kokoelma

Leo Mechelinin kokoelma

Y. S. Yrjö-Koskisen kokoelma

Mikael Soinisen kokoelma

Painetut lähteet

Keisarillisen Majesteetin Armollinen asetus kansakoulutoimen järjestämisestä Suomen Suuriruhtinaanmaassa. Annettu Helsingissä, 11 p:nä Toukokuuta 1866.

Komitean mietintö 1863:1. Mietintö ja Ehdotuksia Suomen kansakoulutoimesta.

Suomen Virallinen Tilasto. SVT X Kansanopetus: Tilastollinen osoitus Suomenmaan kansakoululaitoksesta, Koulutoimen Ylihallituksen antama. Helsingissä 1877. Tilastollinen osoitus Suomenmaan kansakoululaitoksesta, Koulutoimen Ylihallituksen antama. Helsingissä 1877. Tilastollinen katsaus Suomenmaan kansakoulutoimeen lukuvuosina 1877–1882. Koulutoimen Ylihallituksen antama. Helsingissä 1883. Suomenmaan kansanopetuksen tilasto. Koulutoimen Ylihallituksen antama. 11. Tilastollinen katsaus Suomen kansakoululaitokseen lukuvuonna 1885–1886.

Kansakoulukokoukset

Keskustelut ensimmäisessä Suomen julkisessa kansakoulukokouksessa. Helsinki 1869.

Keskustelut kolmannessa Suomen julkisessa kansakoulukokouksessa. Jyväskylä 1875.

Keskustelut neljännessä Suomen julkisessa kansakoulukokouksessa. Jyväskylä 1878.

Keskustelut viidennessä Suomen julkisessa kansakoulukokouksessa. Helsinki 1882.

Kirkollis- ja pappeinkokousten pöytäkirjat

Liitteitä Turussa istuneen Suomen toisen kirkolliskokouksen Protokolliin. Hämeenlinna 1888.

Mikkelin pappeinkokouksen Pöytäkirja. Elokuun 18–21 p. 1891. Mikkelä 1891.

Protokoll fördrd vid Prestmötet i Borgå den 15–21 September 1875. Borgå 1876.

Pöytäkirja pidetty Pappiskokouksessa Porvoossa 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23 p:nä Syyskuuta 1885. Porvoo 1886.

Valtiopäiväasiakirjat

Asiakirjat Valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1872. Helsinki 1872–1875.

Asiakirjat Valtiopäiviltä Helsingissä vuosina 1877–1878. Helsinki 1878.

Asiakirjat Valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1894. Helsinki 1894.

Asiakirjat Valtiopäiviltä Helsingissä vuonna 1897. Helsinki 1897.

Sanomalehdet

Hufvudstadsbladet (Hbl) 1866–1898.

Hämeen Sanomat (HäS) 1879–1898.

Hämäläinen (Häm) 1866–1898.

Morgonbladet (Mbl) 1872–1884.

Nya Pressen (NPr) 1883–1898.

Päivälehti (Pl) 1890–1898.

Kirjallisuus

Ahonen, Sirkka & Rantala, Jukka. 2001. Nordic Lights, Education for nation and civic society in the Nordic Countries, 1850–2000. Tampere.

A. K. 1891 Kansakoulu ja valtiopäivät I. Kansakoulun Lehti 1891 N:o 4, 29–32.

Alanen, Yrjö J. E. & Johansson, Gustaf. 1947. Elämänkuvaus. Porvoo.

Alapuro, Risto. 1984. Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan. Teoksessa: Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Toim. Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja, Tom Sandlund. Juva.

A. O. B. 1890. Herra Kanila ja herra W. O. Vähän selvitystä. Kansakoulun Lehti N:o 4, 31–33.

Aurola, Eelis. 1969. Venäjän koululaitos ja Uno Cygnaeus. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitos. Tutkimuksia n:o 6.

Cleve, Z. J. 1886. Koulujen kasvatuseritys. Suomensi J. G. Sonck. Helsinki.

Cygnaeus, Uno. 1859. Reseberättelse, jemte betännkande i folkskolefrågan, i underdånighet afgiften till Kejsarliga Senaten för Helsinki. I December 1859.

Haatainen, Pekka. 1968. Suomen maalaisköyhälistö tutkimuksen ja kaunokirjallisuuden valossa. Porvoo.

Haatanen, Pekka. 1974. Sosiaalinen ja taloudellinen kehitys kulttuurimme taustana. Teoksessa Sata Suomalaisen kulttuurin vuotta 1870-luvulta nykyaikaan. Porvoo–Helsinki.

Halila, Aimo. 1949a. Suomen kansakoululaitoksen historia I–III. Turku.

Halila, Aimo. 1980. Koulutusyhteiskunnan alkua. Teoksessa Suomen kulttuurihistoria II. Toimituskunta: Päiviö Tommila, Aimo Reitala, Veikko Kallio. Porvoo.

- Heikkinen, Antero. 1983. Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan. Jyväskylä.*
- Heikkinen, Sakari & Hoffman, Kai. 1982. Teollisuus ja käsityö. Teoksessa Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toimittaneet Jorma Ahvenainen, Erkki Pihkala, Viljo Rasila.*
- Heporauta, F. A. 1945. Suomen kansakoululaitoksen historia. Toinen täydennetty painos. Helsinki.*
- Hästesko, F. A. 1916. Piirteitä Suomen kansakoululaitoksen historiasta. Helsinki.*
- Iisalo, Taimo. 1968. Suomen koulujen uskonnonopetus 1843–1883. Suomen Kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 78. Uusikaupunki.*
- Isling, Åke. 1974. Vägen till en demokratisk skola. Skolpolitik och skolreformer i Sverige från 1880- till 1970-talet. Falköping.*
- Isosaari, Jussi. 1973. Suomen koululaitoksen rakenne ja kehitys. Toinen tarkistettu painos. Jyväskylä.*
- Jussila, Osmo. 1989. Suomalaisuusliike Venäjän paineessa vuosina 1890–1917. Teoksessa: Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia. Päätoimittaja Päiviö Tommila. Toimittaja Maritta Pohls. Jyväskylä.*
- Juva, Mikko. 1966. Kansallinen herääminen. Teoksessa: Suomen kansan historia IV. Kirjoittajat Einar Juva, Mikko Juva. Keuruu.*
- Kemppinen, Lauri. 2001. Sivistys on Suomen elinehto. Turku.*
- Kivirauma, Joel & Jauhiainen, Arto. 1996. Ensimmäisten kansakoulujen perustaminen sivistyneistön suurena projektina. Kasvatus 2/1996. Jyväskylä.*
- Koskinen, Yrjö. 1930. Kansallisia ja yhteiskunnallisia kirjoituksia. Neljäs osa 1877–1908. Helsinki.*
- Kuikka, Martti T. 1991. Johdatus kasvatuksen historian tutkimukseen. Keuruu.*
- Kuusterä, Antti. 1990. Valtio, talous, ja valtiontalous. Teoksessa: Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Toim. Pertti Haapala. Helsinki.*

Launonen, Leevi. 2002. Eettinen kasvatustajattelu suomalaisen koulun pedagogisissa teksteissä 1860-luvulta 1990-luvulle. Jyväskylä.

Melin, Vuokko. 1977. Alkuopetus Suomen maaseudulla ennen oppivelvollisuuslakia 1866–1906. Alkukoulu 1866–1906. Turun yliopiston kasvatustieteiden laitos, Sarja B, osa 4. Turku.

Ojakangas, Mika. 1997. Lapsuus ja auktoriteetti. Pedagogisen vallan historia Snellmanista Koskenniemeen. Helsinki.

Siltala, Juha. 1999. Valkoisen äidin pojat. Siveellisyys ja sen varjot kansallisessa projektissa. Helsinki.

Tiimonen, Soili. 2001. Valoa kansalle. Helsinki